

I. ROZPRAWY I ANALIZY

Marcin Grygiel
(Rzeszów)

ASOCJACYJNY WYMIAR KONCEPTU СЛОВОДА
(WOLNOŚĆ) W JĘZYKU SERBSKIM

Celem artykułu jest rekonstrukcja konceptu СЛОВОДА (wolność) w języku serbskim w oparciu o dane ankietowe i ich interpretację w nawiązaniu do szerokiego kontekstu kulturowego, historycznego i językowego. Punktem wyjścia dla analizy są odpowiedzi respondentów zebrane w *Słowniku skojarzeń języka serbskiego*. Asocjacje zostały podzielone pod względem formalnym na kontrastywne, metaforyczne i metonimiczne. Pod względem znaczeniowym dokonano podziału na następujące konceptualizacje: СЛОВОДА jako wolność osobista, СЛОВОДА jako niezależność, СЛОВОДА jako walka, СЛОВОДА jako ptak, СЛОВОДА jako bezgraniczna przestrzeń, СЛОВОДА jako błękit i biel, СЛОВОДА jako biały koń, СЛОВОДА jako miejsce, gdzie czujemy się swobodnie, СЛОВОДА jako przyroda, СЛОВОДА jako most, СЛОВОДА jako wolna wola, СЛОВОДА jako najwyższa wartość. Prezentowane pola asocjacyjne zostały udokumentowane przykładami frazeologizmów, przysłów, definicji słownikowych, słów piosenek czy tekstów literackich.

SŁOWA KLUCZOWE: językowy obraz świata, asocjacje, wolność

*Ne kažem ovo iz taštine, već jedostavno zato
da vas uvedem u zemlju u kojoj ništa nije jasno,
čak i kad se gleda iznutra.*

Danilo Kiš

*Србија је велика тајна
Десанка Максимовић*

Wprowadzenie

Artykuł jest próbą opisanego małego fragmentu obrazu świata utrwalonego w języku serbskim. Analiza oparta została na asocjacjach werbalnych zebranych w *Słowniku skojarzeń języka serbskiego* (dalej: ARSJ), które są reakcjami na słowo *слобода* ‘wolność’. Podobnie jak inne słowniki tego typu, a w szczególności *Rosyjski słownik skojarzeń* stanowiący dla słownika serbskiego model metodologiczny¹, ARSJ zawiera pierwsze asocjacje ankietowanych osób na podane słowa, będące w częstym użyciu i uznane za kluczowe w różnych sferach aktywności człowieka (kultura, polityka, historia, edukacja, nauka, technika i inne). Materiał, na podstawie którego skonstruowany jest słownik ARSJ, stanowią badania sondażowe młodzieży szkolnej i studentów w wieku 18–25 lat przeprowadzone w kilku miastach Serbii w latach 2002–2003.

W rozpatrywanym przypadku przeanalizowano 800 ankiet. Każdy z respondentów miał podać jedno lub dwa słowa, które pierwsze mu przyjdą do głowy po zobaczeniu wyrazu *слобода* ‘wolność’. W rezultacie otrzymano listę reakcji słownych zawierającą 264 pozycje, z czego 186 wyrazów pojawia się tylko raz. Przy każdej z asocjacji werbalnych w nawiasie została podana frekwencja, tj. liczba ankiet zawierających dane słowo, a więc liczba osób, które wybrały daną asocjację werbalną jako pierwsze skojarzenie.

W porównaniu z tradycyjnymi sposobami opisu semantycznego, analiza asocjacji werbalnych umożliwia znacznie pełniejsze dotarcie do głęboko nieraz ukrytego dla cudzoziemca lub nieświadomionego przez rodowitego użytkownika języka tła kulturowego, w jakim osadzone są poszczególne jednostki leksykalne. Jak zauważa J. Bartmiński, badania ankietowe mogą ułatwić dostęp do potocznej konceptualizacji świata (Bartmiński 2010a: 124). Możliwe staje się też śledzenie rozwoju znaczeń za pomocą wykazanej w ten sposób wielokierunkowości semantycznych transformacji. Jednak należy pamiętać, że badania ankietowe ujawniają zarówno cechy systemowe, jak indywidualne. W rezultacie każda próba interpretacji skojarzeń podanych w formie ankietowej jest ze swej natury bardzo subiektywna, gdyż interpretator nie może obiektywnie i w pełnym wymiarze odtworzyć indywidualnego procesu mentalnego, który zaistniał w umyśle ankietowanego. Dlatego też prezentowane pola asocjacyjne starałem się dodatkowo udokumentować przykładami frazeologizmów, przysłów, definicji słownikowych, słów piosek czy tekstów literackich. Równocześnie odwołuję się do przywoływanego

¹ *Ассоциативный тезаурус современного русского языка* (1994–1996), Ю. Н. Караулов, Ю. А. Сорокин, Е. Ф. Тарасов, Н. В. Уфимцева и Г. А. Черкасова.

kontekstu kulturowego, konotacji historycznych i innych prawdopodobnych skojarzeń, oczywiście w zakresie, na jaki pozwalają mi ramy tego artykułu.

Nazewnictwo zastosowane w niniejszej analizie nawiązuje do wypracowanego przez V. Ždanovą (2006) instrumentarium analitycznego. Autorka, korzystając z doświadczeń wspomnianego już *Rosyjskiego słownika skojarzeń*, usystematyzowała takie pojęcia, jak pole asocjacyjne i sieć semantyczna (asocjacyjna). Kluczową rolę odgrywa koncept, rozumiany jako jednostka wiedzy zbiorowej, mająca swój wykładnik językowy w postaci leksemów i swoją specyfikę etnokulturową. Za cel analizy konceptualnej uznawane jest dążenie do ustalenia kognitywnej organizacji ludzkiego doświadczenia. Tak jak V. Ždanova zakładam tutaj, że analiza asocjacji służy rekonstrukcji treści konceptu. Nie zgadza się z tą opinią J. Bartmiński (2010b: 224), który uważa, że eksperyment asocjacyjny tylko w niewielkim stopniu może być w tym celu wykorzystany. Niezaprzeczalne jest jednak, że asocjacje potwierdzają pewną część charakterystyki semantycznej konceptu, równocześnie znacznie ją poszerzając.

Typologia asocjacji

Asocjacja jest terminem psychologicznym, który – wprawdzie występując pod różnymi nazwami – już w XIX w. znalazł się w centrum uwagi językoznawców. Wtedy to H. Steinthal i M. Lazarus wprowadzili do badań nad językiem, przejętą z psychologii J. F. Herbarta, koncepcję *apercepcji*, według której pojęcia należy wyjaśniać zgodnie z prawami rządzącymi ich interakcją siłami powodującymi wzajemne przyciąganie lub odpychanie reprezentacji mentalnych, a nie wykorzystując koncepcje idealistyczne odwołujące się do rozumu. Tak więc *apercepcja* rozumiana była jako proces psychologiczny polegający na przyswajaniu nowych wyobrażeń i – jako pojęć – włączeniu ich do systemu posiadanej wiedzy (Nerlich 1992: 56–65). Ten sam psychologiczny proces kojarzenia pojęć znalazł swoje odzwierciedlenie w badaniach językowych nad zjawiskami określanymi mianem *analogii* i w mniejszym stopniu *asymilacji*, których początki często łączone są z nazwiskami polskich lingwistów J. Baudouina de Courtenay i J. Kuryłowicza.

Zapoczątkowana w XVIII w. na gruncie empiryzmu tzw. psychologia asocjacionistyczna postulowała, że wszystkie czynności poznawcze człowieka powstają poprzez łączenie się elementarnych procesów psychicznych na zasadzie asocjacji – zgodnie z tzw. prawami kojarzenia – czyli poprzez: podobieństwo, kontrast, styczność w czasie, przyczynowość. Wydaje się, że to właśnie asocjacionizm miał ogromny wpływ na kształtowanie poglądów

F. de Saussure'a na temat oddziaływań zachodzących w systemie językowym, takich jak uzależnienie znaczeń od innych elementów występujących w obrębie tego samego systemu i wzajemnego determinowania wartości znaczeniowej wyrazów, która stała się fundamentem późniejszej teorii pól semantycznych (Grygiel, Kleparski 2007).

Najwcześniej zasady rządzące asocjacjami, tzw. prawa kojarzenia idei, sformułował jeszcze w starożytności Arystoteles w traktacie *De memoria et reminiscentia* i w *Retoryce*. Nauczając o prawidłowościach, jakie powinny cechować logiczną argumentację, Arystoteles stworzył jednocześnie trójczłonową typologię asocjacji (Пипер 2005: 8). Pierwszym prawem kojarzenia, a zarazem pierwszym typem asocjacji, jest prawo dotyku, według którego pojęcia, które już raz wystąpiły w czasoprzestrzennej bliskości, mają tendencję do dalszego utrzymywania tej więzi. Z łatwością można zauważyć, że prawo dotyku oparte jest na fizycznej lub czysto formalnej styczności wchodzących w kontakt elementów i odpowiada figurze retorycznej określanej mianem metonimii.

Drugim prawem kojarzenia jest prawo podobieństwa, które mówi, że przy wystąpieniu jednego pojęcia często pojawia się inne, podobne do niego. Na prawie podobieństwa oparta jest figura retoryczna zwana metaforą, która już w XIX-wiecznej semazjologii stanowiła narzędzie opisu i wyjaśnienie zmian znaczeniowych w języku; we współczesnym językoznawstwie kognitywnym pojęcie metafory konceptualnej, też wyzyskującej podobieństwo, stało się wszechobecne.

I wreszcie ostatnie – trzecie z kolei – prawo asocjacji sformułowane przez Arystotelesa to prawo przeciwieństwa, które głosi, że przeciwstawne pojęcia są ze sobą łączone. W II księdze *De anima* w rozdziale VI Arystoteles mówi, że „nawet gdy ktoś twierdzi, że rzecz biała nie jest biała, złączył ‘nie-białe’ [z białym]”². W językoznawstwie zastosowanie tego prawa, gdzie kojarzenie dotyczy wzajemnie się odpychających elementów, wydaje się o wiele bardziej ograniczone niż w przypadku poprzednich zasad opartych na przyciąganiu się elementów, opisywanych jako analogia, asymilacja, metonimia i metafora. Nielicznymi wyjątkami, gdzie zwraca się uwagę na językowe przełożenie tego procesu psychologicznego, są badania antonimii w ramach leksykologii i studia nad zjawiskiem polaryzacji prowadzone głównie w paradygmacie gramatyki generatywnej (Progovac 1994, Tovena 1998).

Tymczasem trzeci z wymienionych typów asocjacji – kontrast – jest zdecydowanie fundamentalnym, lecz niedocenionym procesem mentalnym, szczególnie w językoznawstwie kognitywnym, w którym cała uwaga sku-

² Arystoteles, *O duszy*, edycja komputerowa, www.zrodla.historyczne.prv.pl.

piona została na badaniu konceptualnych zbieżności. W przypadku określania znaczeń wielu kategorii językowych – zarówno leksykalnych, jak i gramatycznych – wydaje się niemożliwe lub z całą pewnością niewystarczające, by definicja ograniczona została tylko do wartości pozytywnych, to znaczy takich, które opisują, czym dany obiekt jest poprzez wykorzystanie dwóch pierwszych z podanych praw kojarzeń.

Tak więc istnieją kategorie nienacechowane, które wymagają definicji negatywnej wykorzystującej trzecie prawo Arystotelesa – prawo przeciwieństwa. Dla przykładu nie można ustalić, czym jest afirmacja, nie odwołując się do negacji. Afirmacja ma charakter nienacechowany – żaden język nie stosuje markerów afirmacji na takich zasadach, jak powszechnych negatorów³ – dlatego też afirmacja funkcjonuje na zasadzie przeciwieństwa negacji. W rezultacie definiującą cechą afirmacji jest ‘nie-bycie negacją’ albo ‘bycie przeciwieństwem negacji’ (Grygiel 2010, 2011).

Podobnie w przypadku znaczeń reprezentowanych za pomocą kategorii leksykalnych wydaje się, że pojęcia nienacechowane semantycznie – a więc często takie, które znajdują się poza naszym bezpośrednim zasięgiem poznawczym – są konceptualizowane w opozycji do innych pojęć, uznanych za ich odwrotność. Na przykład najczęstszą asocjacją słowa *смерт* ‘śmierć’ w słowniku ARSJ jest *живот* ‘życie’ (67), a wyraz *истина* ‘prawda’ kojarzony jest w zdecydowanej większości ankiet z wyrazem *лаж* ‘kłamstwo’ (291). Również koncept СЛОБОДА nie może być wyjaśniony bez odwołania się do pojęć, które symbolizują to, czym wolność nie jest. Asocjacje zamieszczone w ARSJ potwierdzają oczywisty fakt niemożności zrozumienia, czym jest wolność, jeśli nie doświadczyło się niewoli.

Asocjacje kontrastywne

1. СЛОБОДА jako wolność osobista

W języku serbskim najczęstszą kontrastywną asocjacją w reakcji na bodziec słowny w postaci wyrazu *слобода* ‘wolność’ jest skojarzenie go ze słowem *затвор* ‘więzienie’ (23), *робуја* ‘ciężkie więzienie’ (2), *затварање* ‘uwięzienie, zamknięcie’ (1), *решетке* ‘kraty’ (1), *кабел* ‘klatka’ (2). Może to świadczyć o tym, że СЛОБОДА przede wszystkim utożsamiana jest z tym, co jest nam najbliższe, a więc z naszą wolnością osobistą, a jej konceptualizacja dokonywana jest na zasadzie negacji, czyli skojarzenia wolności

³ Negacja jest uznawana za zjawisko uniwersalne. Nie znaleziono jeszcze języka, w którym nie występowałyby jakaś forma negatorów (Miestamo 2005, Lewandowska-Tomaszczyk 1996, Greszczuk 1993, Horn 1989).

z pojęciem uznanym za jej przeciwieństwo. Nie bez znaczenia dla wykazanej frekwencji tej asocjacji jest tutaj także fakt doboru osób ankietowanych – studentów i uczniów szkół średnich, którzy nie mogli przecież bezpośrednio doświadczyć braku wolności podczas np. okupacji niemieckiej czy reżimu komunistycznego, tak jak starsze pokolenia. O wiele bardziej potencjalnie realnym doświadczeniem jest dla tej grupy populacji pozbawienie wolności na skutek odbywania kary w więzieniu.

Wysoką pozycję konceptualizacji wolności jako ‘wolności osobistej’, a jednocześnie kontrastywne rozumienie samego konceptu слобода potwierdza słownik PCJ, gdzie pierwsza definicja hasła слобода została rozbita na następujące człony: „1а. могућност да се поступа по својој вољи; б. право човека да чини све што не угрожава права других, тј. све што није забрањено законом” [1а. możliwość postępowania według własnej woli; b. prawo człowieka czynienia wszystkiego, co nie zagraża prawom innym, tj. wszystko, co nie jest zabronione prawem]. Również mądrość ludowa wysoko ceni ‘wolność osobistą’ i w lapidarny sposób definiuje koncept СЛОВОДА za pomocą kontrastu: *човек без слободe, као риба без водe* ‘człowiek bez wolności jak ryba bez wody’.

Jednak liberalne pojmowanie wolności, gdzie prawa jednostki zajmują wyższą pozycję w hierarchii wartości od praw zbiorowości, kojarzone jest przede wszystkim z Europą Zachodnią i szeroko rozumianą cywilizacją zachodnią, o czym świadczą następujące asocjacje werbalne odnoszące się do konceptu СЛОВОДА: *Европа* ‘Europa’ (1), *запад* ‘zachód’ (1), *liberte* (1), *либерално* ‘liberalny’ (1), *freedom* (1), *winston* (1), *идеал* ‘ideał’ (3), *кпн слободe* ‘Statua Wolności’ (2), *бољи животни услови* ‘lepsze warunki życia’ (1), *богатство* ‘bogactwo’ (1), *благостање* ‘dobrobyt’ (1).

Także i to skojarzenie konceptu СЛОВОДА z liberalnymi wartościami Zachodu należy uznać przede wszystkim za kontrastywny typ asocjacji, gdyż opiera się na stereotypowym myśleniu w rodzaju „oni mają to, czego my nie mamy”, „prawdziwa wolność nie istnieje w Serbii, ale na Zachodzie”. Potwierdzeniem utrwalenia takiego pesymistycznego stereotypu w języku serbskim są liczne asocjacje werbalne, często o analitycznej strukturze, odnoszące się do słowa слобода ‘wolność’ lub negujące realność istnienia reprezentowanego przez nie pojęcia: *не постоји* ‘nie istnieje’ (3), *сан* ‘sen’ (3), *илузија* ‘iluzja’ (1), *лаж* ‘kłamstwo’ (1), *бајка* ‘bajka’ (1), *не постоје* ‘nie istnieją’ (1), *непостојање* ‘nieistnienie’ (1), *нема је* ‘nie ma jej’ (1), *никад* ‘nigdy’ (1), *недостижно* ‘nieosiągalne’ (1), *неки други свет* ‘jakiś inny świat’ (1). Zgodnie z mądrością wyrażoną w popularnym powiedzeniu: *што јужније, то тужније* ‘im bardziej na południe, tym smutniej’, ankietowani użytkownicy języka serbskiego uznali najbardziej północną i jednocześnie

najbardziej europejską i „zachodnią” część Serbii – region autonomiczny *Војводина* ‘Wojwodina’ (2) – za najważniejszą asocjację werbalną słowa *слобода* ‘wolność’⁴.

Dalszą konsekwencją konceptualizacji wolności jako ‘wolności osobistej’ jest konceptualne łączenie jej z także liberalnym i zachodnim pojęciem ‘praw człowieka’, co w dalszej perspektywie implikuje konieczność walki o te prawa. Z takim sposobem rozumienia znaczenia słowa *слобода* ‘wolność’ łączą się wykazane w słowniku ARSJ werbalne asocjacje: *слобода говора* ‘wolność wypowiedzi’ (7), *слобода мишљења* ‘wolność wypowiedzania poglądów’ (7), *говор* ‘wypowiadanie się’ (4), *демократија* ‘demokracja’ (3), *мишљење* ‘myślenie, poglądy’, *право* ‘prawo’ (3), *за све* ‘dla wszystkich’ (2), *човекова* ‘człowieka, jednostki’ (1), *и избор* ‘i wybór’ (1), *слобода избора* ‘wolność wyboru’ (1), *једнакост* ‘równość’ (1), *медију* ‘media’ (1), *лист* ‘gazeta, czasopismo’ (1), *мисао* ‘myśli’ (1), *мисли* ‘myśli’ (1), *права* ‘prawa, prawdziwa’ (1), *равноправност* ‘równoprawność’ (1), *(слободно) биће* ‘(swobodna) istota’ (1).

Do podstawowych wolności obywatelskich należy również prawo swobodnego przemieszczania się i podróżowania, co znalazło odzwierciedlenie w następujących skojarzeniach: *путовање* ‘podróżowanie’ (4), *без граница* ‘bez granic’ (2), *пут* ‘podróż, droga’ (1), *путовати* ‘podróżować’ (1). Z walką o wolność konceptualizowaną jako prawa człowieka i demokracja łączą się asocjacje związane z obaleniem reżimu Slobodana Miloszewicia, które kojarzone jest przede wszystkim z datą 5 października 2000 roku: *отпор* ‘opór’ (2), 5. октобар ‘5 października’ (1), *покрет Отпор* ‘ruch Opór’ (1), *политика* ‘polityka’ (1)⁵. Ten rodzaj asocjacji trudno uznać za kontrastywny.

2. СЛОБОДА jako niezależność

Prymarnie kontrastywny charakter ma także asocjacja „СЛОБОДА jako niezależność”, w której СЛОБОДА konceptualizowana jest nie jako ‘wolność jednostki’, lecz jako ‘wolność zbiorowości’, co oczywiście implikuje także wolność każdej z osób będącej jej częścią. Ten rodzaj pojmowania wolności jest bardziej utrwalony w języku i kulturze serbskiej niż poprzednia konceptualizacja „СЛОБОДА jako wolność osobista” i zdaje się nierozzerwalnie

⁴ Jest znacznie więcej powodów, które sprawiają, że Wojwodina kojarzona jest z wolnością. Wystarczy wymienić multietniczny charakter tego regionu, mocno akcentowaną odrębność i dużą autonomię. Ważne może być również i to, że w XIX w. Wojwodina była kolebką odradzającej się serbskiej świadomości narodowej.

⁵ W odróżnieniu od walki o wolność z punktu 3, chodzi tutaj o metaforyczne rozumienie walki, tzn. takie działanie, które w sposób bezkrwawy ma doprowadzić do wprowadzenia wolności konceptualizowanej jako ‘wolność osobista’.

związany z historią narodu serbskiego, który w swojej zbiorowej świadomości przechowuje pamięć o pięćsetletniej okupacji tureckiej wraz ze związaną z tym niewolą i cierpieniem. Potwierdzeniem utrwalenia tej konceptualizacji są asocjacje werbalne powstałe w reakcji na słowo *слобода* ‘wolność’, w większości będące przeciwieństwem jego znaczenia: *ропство* ‘niewola’ (12), (*слобода*) *народа* ‘wolność narodu’ (3), (*слобода*) *народу* ‘wolność dla narodu’ (3), *роб* ‘niewolnik’ (2), *царство* ‘cesarstwo, imperium’ (1), *није ропство* ‘nie jest zniewoleniem’ (1), *неспутаност* ‘nieskrępowanie’ (1), *окови* ‘kajdany’ (1), *ланци* ‘łańcuchy’ (1), *везаност* ‘związanie’ (1), *осамосталити се* ‘usamodzielić się’ (1), *робови* ‘niewolnicy’ (1), *заробљен* ‘zniewolony’ (1), *заробљеништво* ‘zniewolenie’ (1).

W czasach niewoli, gdy władali Turcy, serbski lud zachował ducha swobody w twórczości narodowej, a zwłaszcza w ludowej poezji epickiej śpiewanej przy akompaniamencie gęśli. Odzwierciedleniem tego stereotypu są asocjacje typu: *гусле* ‘gęśle’ (1), *дух* ‘duch’ (3), *музика* ‘muzyka’ (2), *песма* ‘pieśń’ (1), (*слобода*) *духа* ‘(wolność) ducha’ (1), (*слобода*) *душе* ‘(wolność) duszy’ (1).

Znacznie mniej nacechowane kulturowo, ale bardzo częste wśród ankietowanych przedstawicieli młodego pokolenia, jest kojarzenie konceptu СЛОБОДА z ‘niezależnością’, która ma w tym przypadku dość formalne znaczenie i najczęściej rozumiana jest w sensie politycznym jako ‘wytyczona granica’ czy ‘wydzielone na mapie państwo’. Możliwość takiej interpretacji potwierdzają następujące asocjacje werbalne słowa *слобода* ‘wolność’: *независност* ‘niezależność’ (28), *зависност* ‘zależność’ (1), *самосталност* ‘suwerenność’ (1), *граница* ‘granica’ (2), *земља* ‘kraj, państwo’ (1), *држава* ‘państwo’ (1).

3. СЛОБОДА jako walka

Jak mówi serbskie ludowe porzekadło: *слобода не долази сама* ‘wolność nie przychodzi sama’, a więc zgodnie z tym scenariuszem myślowym, trzeba o nią zawalczyć⁶. Walka o wolność – *борба за слободу* – jest mocno wpisana w serbski językowy obraz świata. Serbowie musieli wielokrotnie walczyć o swoją wolność, a bałkański temperament – kojarzony z porywcznością i ekspresyjnym wyrażaniem emocji – sprzyjał takiej postawie. W świadomości Serbów cała historia kraju sprowadza się do nieustannej walki o wol-

⁶ Wszystkie cytowane przeze mnie powiedzenia ludowe i przysłowia zaczerpnięte zostały z podręczników szkolnych: *Читанка за пети разред основне школе*. П. Илић и М. Петровић, Нови Сад/Београд: Завод за издавање уџбеника 1987, *Српскохрватски хрватскосрпски језик као језик друштвене средине* Г. Гулко и В. Нидерман, Нови Сад: Завод за издавање уџбеника 1985.

ność, stającej się wyznacznikiem i definicyjną cechą samej narodowości⁷. Wystarczy dla przykładu wymienić liczne bunty i dwa powstania serbskie przeciwko władzy tureckiej, które doprowadziły do utworzenia niezależnego państwa serbskiego, a także narodowowyzwoleńczą walkę – *народноослободилачка борба* – toczoną przez partyzantów i ostatnio rehabilitowanych w świadomości narodowej czetników w czasie II wojny światowej. Wydarzenia te znajdują swoje odbicie w języku i częstych asocjacjach łączących pojęcie СЛОБОДА z walką: *рат* ‘wojna’ (11), *борба* ‘walka’ (1), *вечита борба* ‘wieczna walka’ (1), *песница* ‘pięść’ (1), *ослобођење* ‘wyzwolenie’ (1), *(слобода) за све* ‘(wolność) dla wszystkich’ (2), *смрт* ‘śmierć’ (4). Walka o wolność może też być rozumiana przenośnie i mieć nie rzeczywisty, ale potencjalny lub imperatywny charakter: *могућност* ‘możliwość’ (2), *тежња* ‘dążenie’ (1), *цель* ‘cel’ (1), *изазов* ‘wyzwanie’ (1), *нужност* ‘konieczność’ (1), *је нужна* ‘jest konieczna’ (1), *потреба* ‘potrzeba’ (1), *желети* ‘pragnąć’ (2), *уздах* ‘westchnienie’ (1).

Komentarza wymaga zaliczenie asocjacji werbalnej *смрт* ‘śmierć’ (4) do grupy „СЛОБОДА jako walka”. Oczywiście śmierć ma jak najbardziej uniwersalną naturę, ale w serbskim językowym obrazie świata często jest w opozycji do wolności, czego potwierdzeniem jest związek frazeologiczny *слобода или смрт* ‘wolność albo śmierć’. Hasłem symbolizującym walkę czetników o wolność, które widniało na czapkach wojskowych wraz z emblematem trupiej czaszki, było: *С вером у Бога, слобода или смрт* ‘Z wiarą w Boga, wolność albo śmierć’. Również serbskie godło na sztandarach czetników otaczano napisem kojarzącym wolność ze śmiercią: *За Краља и отаџбину, слобода или смрт* ‘Za Króla i ojczyznę, wolność albo śmierć’. Obecnie wśród młodzieży dużą popularnością cieszą się tzw. etnogadżety: na koszulkach, kurtkach i kaszkietkach wzorowanych na częściach umundurowania wojskowego umieszczane są symbole narodowe z napisami, a także z wojskowymi komendami typu: *Нема предаје, слобода или смрт* ‘Nie ma kapitulacji, wolność albo śmierć’.

Rezultatem walki o wolność może być śmierć pojedynczych osób, ale całej zbiorowości walka ta w efekcie końcowym może przynieść zwycięstwo. Skojarzenie pojęcia СЛОБОДА ze zwycięstwem doprowadziło do podania przez ankietowanych następujących asocjacji werbalnych: *победа* ‘zwycięstwo’ (1), *успех* ‘sukces’ (1), *Кип победника у Бgd* ‘statua „Zwycięzcy” w Belgradzie’ (1). To ostatnie skojarzenie dotyczy górującego nad Belgradem pomnika „Zwycięzcy”, wybudowanego w 1928 r. w dziesiątą rocznicę przebiccia się wojsk serbskich powracających z greckich Salonik i wyzwalają-

⁷ Bojowniczy charakter i niezłomny duch walki przekłada się również na liczne sukcesy sportowe reprezentantów Serbii.

cych okupowany kraj podczas I wojny światowej. Pomnik „Zwycięzcy” jest symbolem stolicy Serbii i do niedawna wszystkie główne wydania dziennika telewizyjnego zaczynały się jego wizerunkiem. Ponieważ większość pomników w Serbii przedstawia wyzwolicieli, jednym ze skojarzeń słowa *слобода* ‘wolność’ odnotowanym w słowniku ARSJ jest *споменик* ‘pomnik’ (1).

Wyraźnie kontrastowny charakter ma asocjacja pojęcia *СЛОБОДА* z klęską na Kosowym Polu. Trudno jest dać podobny przykład z dziejów Europy, w którym klęska na polu bitwy odbierana byłaby jako kluczowy moment w historii narodu. Dla Serbów nieudane powstrzymanie naporu Turków na Kosowym Polu w 1389 r. było wprawdzie porażką, ale porażką doznaną z godnością, czymś, co uważane jest za tragedię, ale również źródło dumy narodowej, nieszczęście powalonego narodu dzielnie broniącego wolności. Ustne podania na temat bitwy na Kosowym Polu stanowią początek długiej tradycji serbskiej poezji heroicznej i mitu o Kosowie, który stał się istotnym fundamentem tworzącym tożsamość narodową. W słowniku ARSJ jednym ze skojarzeń podanym przy hasle *Косово* ‘Kosowo’ jest wyraz *слобода* ‘wolność’.

Opisane asocjacje i związane z nimi wydarzenia widziane przez pryzmat kolektywnej świadomości tworzą językowy obraz świata, w którym *СЛОБОДА* utożsamiana jest z walką o wolność, a jednocześnie z odwagą i dumą, wynikającą z uznania śmierci za coś lepszego od niewoli. Taki obraz utrwalony został w ludowych powiedzeniach: *боље гроб него роб* ‘lepsy grób niż niewola’, *боље је за слободу умрети него у ропству живети* ‘lepiej za wolność umrzeć, niż w niewoli żyć’, *боље је часно умрети него нечасно живети* ‘lepiej godnie umrzeć, niż niegodnie żyć’, *боље ти је једном погинути него увек туђина дворити* ‘lepiej jest raz umrzeć, niż zawsze służyć obcemu’, *добар јунак не умире код куће* ‘dobry bohater nie umiera w domu’, *часна смрт прослави вас живот* ‘śmierć z honorem uświęca całe życie’. Wyniki badań ankietowych udokumentowane w słowniku ARSJ również zdają się potwierdzać ten językowy stereotyp, por. asocjację werbalną *част* ‘godność, honor’ jako reakcję powstałą na słowny bodziec *слобода* ‘wolność’.

Dla ilustracji mocnego utrwalenia i powszechności konceptualizacji „СЛОБОДА jako walka” w obrazie świata Serbów podam teraz kilka przykładów literackich. Serbska poetka Desanka Maksimović w wierszu zatytułowanym *Верујем* [Wierzę] przedstawia Serbię jako wieczną męczennicę, która jednak przetrwała dzięki dzielności swojego narodu walczącego o wolność nawet za cenę śmierci: „Moja zemlja propasti neće. Из смрти за слободу, слобода увек ниче” [Mój kraj nie zginie. Ze śmierci za wolność, wolność zawsze wzrasta]. O ugruntowaniu takiego pojmowania wolności

może świadczyć fakt, że podany cytat jest wykorzystywany jako temat wypracowań w szkole średniej. Podobny obraz odrodzenia przez śmierć rysuje w wierszu *Светли гробови* [Świetliste groby] XIX w. serbski poeta kojarzony głównie z twórczością dla dzieci Jovan Jovanović Zmaj: „Јест, тако је, браћо драга, Ти гробови нису раке, Већ колевке нових снага” [Tak, tak jest, bracia drodzy, Te groby to nie jamy, Ale kolebki nowych sił].

W jeszcze innym przykładzie poetyckim, konceptualizację „СЛОБОДА jako walka” wyraża głos zbiorowości w anonimowym wierszu (*народна песма*) zatytuowanym *На Кордуну гроб до гроба* [W Kordunie grób przy grobie] upamiętniającym masowe morderstwa dokonywane na ludności serbskiej na terytorium Chorwacji w czasie II wojny światowej. Martwy syn wstaje z grobu i przemawia do matki: „Иди мајко, јави роду Да сам пао за слободу. Кажи мајко, кажи роду Да се бори за слободу” [Idź matko, powiadom naród, Że poległem za wolność. Powiedz matko, powiedz narodowi, Żeby walczył o wolność].

Wymienione konceptualizacje tworzą wizerunek dumnego narodu ceniącego wolność ponad własne życie. Wizerunek, który wydaje się spójny z opisem serbskiego charakteru określonego przez L. Mitchella w następujący sposób:

Dumni, hojni, uparci i mężni – niewielu Serbów polemizowałoby z tymi przymiotnikami. Inne, takie jak brutalni, paranoiczni, użalający się nad sobą, niegospodarni i ksenofobiczni, mogłoby budzić więcej kontrowersji. Niezależnie od tego, jakie są jego elementy, serbskie usposobienie charakteryzuje z pewnością indywidualizm, ogromne umiłowanie domu, rodziny, narodu. (Mitchell 2008: 35)

Przejawem serbskiego patriotyzmu jest niewątpliwie utożsamianie wolności z miłością do ojczyzny i walką o zachowanie narodowej tożsamości, czego naturalną konsekwencją jest kojarzenie wyrazu *слобода* ‘wolność’ z następującymi asocjacjami werbalnymi: *народ* ‘naród’ (8), *заједница* ‘wspólnota’ (1), *Србија* ‘Serbia’ (1), *Срби* ‘Serbowie’ (1), (*слобода*) *Србији* ‘(wolność) dla Serbii’ (1), *наша земља* ‘nasz kraj’ (1), *свој* ‘swój’ (1), *отаубина* ‘ojczyzna’ (1), *патриотизам* ‘patriotyzm’ (1), *волету* ‘kochać’ (1), *православље* ‘prawosławie’ (1), *вера* ‘wiara’ (1). Walka o zachowanie prawosławnej wiary, serbskich obyczajów, prawosławnych świątyń i cyrylicy, a więc najważniejszych narodowych wartości, którym groziło niebezpieczeństwo ze strony agresorów i okupantów, doprowadziła do utożsamienia ich w zbiorowej świadomości z konceptem СЛОБОДА. O tym fakcie również może świadczyć zaliczenie narodowych emblematów – takich jak *застава* ‘flaga’ (5), *химна* ‘hymn’ (1), *орав* ‘orzeł’ (1) – do listy werbalnych asocjacji słowa *слобода* ‘wolność’.

Asocjacje metaforyczne

1. СЛОВОДА jako ptak

Skojarzenie konceptu СЛОВОДА z ptakiem jest zdecydowanie najczęściej występującą asocjacją werbalną wyrazu *слобода* ‘wolność’ w języku serbskim. Świadczą o tym dane frekwencyjne. W gronie ośmiuset ankietowanych osób aż siedemdziesiąt sześć wybrało słowo *птица* ‘ptak’ jako symbol wolności. Taka konceptualizacja znajduje językowe odzwierciedlenie w licznych związkach frazeologicznych, np.: *слободан као птица (на грани)* ‘wolny jak ptak (na gałęzi)’, *бити (осећати се, живети) као птица на грани* ‘być (czuć się, żyć) jak ptak na gałęzi’. СЛОВОДА również kojarzona jest ze skrzydłami – *крила* (1), ptakiem na gałęzi – *птица на грани* (1), ptakiem w locie – *птица у лету* (1) i samym lataniem – *лет* (15), *летети* (6), *летење* (4). Dodatkowo jako symbol wolności o mniejszej stabilizacji asocjacyjnej jawią się podane przez ankietowanych nazwy poszczególnych gatunków ptaków, takich jak: *голуб* ‘gołąb’ (19), *орло* ‘orzeł’ (1), *соко* ‘sokół’ (1).

2. СЛОВОДА jako bezgraniczna przestrzeń

Najczęstszym skojarzeniem wolności porównującym ją do otwartej przestrzeni jest *небо* ‘niebo’ (25), a także *ведро небо* ‘pogodne niebo’ (1), *плаво небо* ‘błękitne niebo’ (1) i *ваздух* ‘powietrze’ (7). Dalsze skojarzenia stanowią synonimy ‘bezgranicznej przestrzeni’ i ‘nieograniczoności’: *ширина* ‘prześczeń’ (11), *пространство* ‘ogromna przestrzeń’ (8), *простор* ‘prześczeń’ (6), *све* ‘wszystko’ (6), *безконачност* ‘nieograniczenie’ (1), *бескрај* ‘bezkraj’ (1), *бескрајност* ‘nieograniczoność’ (1), *широка* ‘szeroka, rozpostarta’ (1), *свет* ‘świat’ (2), *васиона* ‘wszechświat’ (1) *трчати* ‘biegać’ (2). Innym rodzajem bezgranicznej przestrzeni kojarzonej z wolnością jest *море* ‘morze’ (3) i *вода* ‘woda’ (1).

3. СЛОВОДА jako błękit i biel

Kojarzenie pojęcia СЛОВОДА z błękitem i bielą do pewnego stopnia stanowi przedłużenie poprzedniej metafory, gdzie wolność porównana została do nieba i morza. Asocjacja barw – *плаво* ‘błękit’ (5) i *бело* ‘biel’ (1), *бела боја* ‘biała barwa’ (1) – z konceptem СЛОВОДА może również wynikać z ich symboliki, a w szczególności ze znaczeń nadawanych poszczególnym barwom serbskiej trój kolorowej flagi narodowej – tzw. *трбојка* ‘trój kolorowa’. Na serbskiej fladze wszystkie trzy kolory związane są w jakiś sposób z wolnością, a według formalnie przypisanym im znaczeniom czerwony kolor

symbolizuje obronę wolności (*одбрану слободу*), niebieski zwycięstwo sprawiedliwości (*победу правде*), biały – triumf honoru (*снас часту*). Warto zauważyć, że pierwszy człon nazw tych symboli odnosi się do walki, a drugi człon stanowi jeden z przymiotów wolności odnotowany również w słowniku ARSJ, np.: *снас* ‘ratunek, wybawienie, triumf’ (2), *победа* ‘zwycięstwo’ (1), *част* ‘honor, cześć, godność’ (1), *правда* ‘sprawiedliwość’ (2).

4. СЛОБОДА jako biały koń

Jedną z asocjacji werbalnych słowa *слобода* ‘wolność’ podanych w słowniku ARSJ jest *бели коњ* ‘biały koń’ (1). Biały koń w serbskim językowym obrazie świata często symbolizuje nadzieję na odzyskanie wolności⁸. W wierzeniach i obrzędach Słowian biały koń otaczany był kultem. Podczas corocznego święta ku czci boga Światowida centralne miejsce zajmował biały koń, którego nikt poza kapłanem nie mógł dotknąć. Wierzono, że sam bóg Światowid, jadąc na nim, przewodzi swojemu narodowi w walkach z nieprzyjaciółmi⁹. Jednym z najważniejszych serbskich świąt jest *Видовдан* ‘dzień św. Wita’, który stanowi chrześcijańską kontynuację tych prasłowiańskich obrzędów, a dodatkową symbolikę nadaje mu odwołanie do tradycji kosowskiej (*косовско предање*), gdyż bitwa na Kosowym Polu przypadła w dniu św. Wita.

5. СЛОБОДА jako miejsce, gdzie czujemy się swobodnie

Miejszem, które kojarzymy z wolnością rozumianą jako spokój, jest przede wszystkim ‘dom’ *кућа* (1), ale również miejsca związane z odpoczynkiem: *плажа* ‘plaża’ (1), *море и плажа* ‘morze i plaża’ (1). Asocjacjami pojęcia СЛОБОДА są również, a może przede wszystkim – sądząc po wysokiej frekwencji pojawiania się tych skojarzeń – atrybuty tych miejsc: *мир* ‘spokój’ (38), *милина* ‘błogość’ (2), *без притиска* ‘bez nacisku’ (1), *добар осећај* ‘dobre uczucie’ (1), *спавање* ‘spanie’ (1), *спокој* ‘spokój’ (1), *спокојност* ‘spokój’ (1).

Innym rodzajem miejsca kojarzonego z wolnością może być *кафана* ‘kawiarnia’ – słowo klucz dla całego obszaru kulturowego Bałkanów, a w szczególności dla języka serbskiego. Najbliższy temu terminowi z asocjacji werbalnych dla słowa *слобода* ‘wolność’ podanych przez respondentów jest *знак питања* ‘znak zapytania’ (1). „Znak zapytania” to nazwa najstarszej kawiarni belgradzkiej (Торовић 2006). O tym, że w Serbii kawiarnie są ważniejsze od domu, może również świadczyć przykład miasta Valjeva, które

⁸ *Српски митолошки речник*, Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, Београд: Полит 1970.

⁹ http://www.rastko.rs/antropologija/slovenska_mitologija.html.

słynie z tego, że było w nim więcej kawiarni niż domów, a także słowa dobrze znanej piosenki: „кафана ми кућа једина” [kawiarnia jest moim jedynym domem]¹⁰. W Serbii bez kawiarni nie sposób sobie wyobrazić życia towarzyskiego i jakichkolwiek międzyludzkich kontaktów, a określenia związane z zabawą w gronie przyjaciół, które skojarzone zostały ze słowem *слобода* ‘wolność’, to: *срећа* ‘szczęście’ (32), *радост* ‘radość’ (13), *људи* ‘ludzie’ (3), *уживање* ‘przyjemność, zabawa’ (3), *дивно* ‘wspaniale’ (2), *супер* ‘super’ (1), *осећање* ‘uczucie’ (1), *музика* ‘muzyka’ (2), *18 год.* ‘18 lat’ (1), *супер ствар* ‘super rzecz’ (1), *дружење* ‘przebywanie w towarzystwie przyjaciół’ (1), *песма* ‘piosenka’ (1).

Skojarzenia związane z pojęciem СЛОБОДА odnoszące się do miejsca mogą także opierać się na przeciwstawnych konotacjach. Przeciwnością miejsca, w którym czujemy się swobodnie, jest np. *логор* ‘obóz’ (1) lub ‘wojsko, armia’. W takiej konfiguracji konceptualnej СЛОБОДА może również być kojarzona z aktem opuszczenia miejsca uznanego za zaprzeczenie wolności, np. *доћи из војске* ‘wyjść z wojska’ (1).

6. СЛОБОДА jako przyroda

Miejszem stanowiącym otwartą przestrzeń, a jednocześnie obszarem, w którym możemy czuć się swobodnie, jest przyroda. Zapewne ta kombinacja dwu atrybutów wolności zapewniła słowu *природа* ‘przyroda’ (8) wysoką pozycję w rankingu ascjacji werbalnych pojęcia СЛОБОДА. Z przyrodą związane są także i inne skojarzenia wolności: *цвет* ‘kwiat’ (1), *киша* ‘deszcz’ (1), *напоље* ‘na dwór, na pole’ (1), *парк* ‘park’ (1), *поље* ‘pole’ (1), *пролеће* ‘wiosna’ (1), *пролећни ветар* ‘wiosenny wiatr’ (1).

Szczególnym miejscem kojarzonym z wolnością, a zarazem z rodzinnym krajem i przyrodą, jest *село* ‘wieś’. Wystarczy wymienić frazeologizmy łączące ze sobą znaczenie ‘wolności’, ‘wsi’ i ‘przyrody’, na przykład odnoszące się do nierozzerwalnie związanej ze wsią, szeroko promowanej agroturystyki – *сеоски туризам* – czy hasła kampanii zachęcającej do kupowania rodzimych serbskich naturalnych produktów spożywczych – *природно из Србије* ‘naturalne z Serbii’. Wieś jest w serbskim językowym obrazie światła synonimem ojczyzny i zarazem całej Serbii. Słowa jednej z najpopularniejszych pieśni patriotycznych wyrażają tęsknotę serbskich żołnierzy za utraconym krajem, czekającym na wyzwolenie i utożsamianym z własną wsią: „Тамо далеко, далеко од мора, тамо је село моје, тамо је Србија” [Tam daleko, daleko od morza, tam jest moja wieś, tam jest Serbia]. Co więcej, tytuł jednej z popularnych piosenek (tzw. *народна српска*) brzmi: *Село је моје*

¹⁰ Чета Марковић, *Стани сузо, издајнице*.

цела Шумадија [Moja wieś to cała Szumadija, tzn. centralna Serbia]. Obraz wsi będącej kwintesencją serbskości jest również tematem bijących rekordy oglądalności telewizyjnych oper mydlanych, takich jak: *Село гори а баба се чешља* [Wieś płonie, a baba się czesze] i *Мој рођак са села* [Mój krewny ze wsi].

7. СЛОВОДА jako most

Bardzo ciekawy symbol wolności w serbskim językowym obrazie świata stanowi *мост* ‘most’ (1). Most umożliwia swobodę poruszania się, łącząc ze sobą dwie części miasta lub innego obszaru. Skojarzenie konceptu СЛОВОДА z mostem może być również odwołaniem do najnowszej historii. W czasach Jugosławii sprajanie ze sobą południowosłowiańskich narodów zamieszkałych na jej terytorium było częścią ideologii *братства и јединства* ‘braterstwa i jedności’, która wykorzystywała wszelkiego rodzaju symbole spójności, w tym również symbol mostu. Taka interpretacja wydaje się uprawniona także ze względu na to, że część respondentów skojarzyła pojęcie СЛОВОДА z Jugosławią i jej symbolami: *Југославија* ‘Jugosławia’ (1), *звезда* ‘gwiazda’ (1) i *мараме* ‘chusty (pionierskie)’ (1).

Symbol mostu i jego asocjacje z najważniejszymi wartościami, takimi jak СЛОВОДА należy jednak uznać za głębiej osadzony w serbskim językowym obrazie świata. Za przykład mogą posłużyć istniejące w serbskim, a raczej nietypowe w innych językach, związki frazeologiczne *мост ка слободи* ‘most ku wolności’ i *мост до слободe* ‘most do wolności’¹¹. O wadze tego znaczenia świadczy także występowanie w języku serbskim obok wyrazu *мост* ‘most’ jego synonimu tureckiego pochodzenia *ћунприја* i wielość nazw miejscowości mających w nazwie jeden z tych dwu wyrazów, np. *Мостар*, *Тунприја*.

Symbolikę mostu w swej twórczości wielokrotnie wykorzystywał jedyny serbski noblista Ivo Andrić, który tak opisuje jego znaczenie: „Од свега што човек у животном нагону подиже и гради, ништа није у мојим очима боље и вредније од мостова. Они су важнији од кућа, светији од храмова. Свачији и према сваком једнаки, корисни, подигнути увек смислено, на месту на ком се укршта највећи број људских потреба, истрајнији су од других грађевина и не служе ничем што је тајно или

¹¹ Ich użycie ilustrują następujące przykłady zebrane na stronach internetowych za pomocą wyszukiwarki Google: Пазите при постављању филтера и грејача на каблове који могу послужити као својеврсни *мост ка слободи* за корњаче. Осетите светло у своме срцу и изградите *мост до слободe*.

злю¹²” [Ze wszystkiego, co człowiek w swym życiowym pędzie wystawia i buduje, nic nie jest w moich oczach lepsze i cenniejsze od mostów. One są ważniejsze od domów, świętsze od świątyń. Wszystkich i dla każdego jednakowe, korzystne, zbudowane zawsze rozsądnie, na miejscu, gdzie się krzyżuje największa liczba ludzkich potrzeb, są wytrzymalsze od innych budowli i nie służą niczemu, co by było tajemnicze lub złe].

Podczas bombardowania Serbii przez lotnictwo NATO w 1999 r. mosty stanowiły częsty cel ataków. W tym czasie ludność cywilna organizowała masowe protesty na mostach największych miast, w celu ich obrony. Zebrani na moście ludzie, ryzykując własne życie, tworzyli żywe tarcze. W świetle tych informacji prawdopodobne jest, że skojarzenie słowa *мост* z konceptem СЛОБОДА mogło nastąpić w wyniku asocjacji metonimicznej poprzez formalne powiązania wyrazu *мост* ‘most’ z nazwą własną *Мост слободе* ‘Most Wolności’ – symbolu Nowego Sadu zburzonego 3 kwietnia 1999 r. w czasie nalotów.

8. СЛОБОДА jako wolna wola

Skojarzenie wolności z anarchią – *анархија* (1) – należy interpretować jako konceptualizację tego pojęcia w postaci buntu przeciwko obowiązującym prawom i chęci postępowania zgodnie z własną wolą. Podobny wydźwięk ma także asocjacja werbalna *палец* ‘palec’ (1), która nawiązuje do zwrotu *показати (средњи) палец* ‘pokazać (środkowy) palec’, oznaczającego wykonanie obscenicznego gestu. Wyrażaniem własnej wolności jest również sztuka – *уметност* (3), która z definicji powinna być oryginalna, co w dużej mierze implikuje nieprzestrzeganie ustalonych reguł. Dodatkowo koncept СЛОБОДА skojarzony został z wolną wolą – (*слободна*) *воља* (2), a więc z możliwością robienia tego, na co ma się ochotę – *жеља* ‘ochota, pragnienie’ (4).

9. СЛОБОДА jako najwyższa wartość

Dość wysoką frekwencją odznaczają się asocjacje werbalne porównujące wolność do najwyższej cenionych pojęć abstrakcyjnych, takich jak *лепота* ‘piękno’ (11), *љубав* ‘miłość’ (7) i *истина* ‘prawda’ (4). Końcowym – najbardziej ogólnym – etapem metaforycznych rozszerzeń zakresów kojarzenia analizowanego hasła jest traktowanie konceptu СЛОБОДА jako wartości, którą trzeba darzyć estymą: *вредност* ‘wartość’ (2), *свечаност* ‘świętość’ (1), *драгоценост* ‘drogocenna wartość’ (1), *ценити* ‘cenić’ (1), *нема цену* ‘nie ma ceny’ (1).

¹² Иво Андрић, *Мостови* [у:] *Читанка за пети разред основне школе*. П. Илић и М. Петровић, Нови Сад/Београд: Завод за издавање уџбеника, 1987, с. 119.

Asocjacje metonimiczne

Jednym z typów asocjacji metonimicznej poświadczonych przez ARSJ jest skojarzenie konceptu СЛОВОДА z męskim imieniem *Слободан* – *слободан* ‘wolny’ (3) – i najczęściej utożsamianą z tym imieniem osobą, czyli Slobodnanem Miloševićiem – *Слободан Милошевић* (1). Asocjacjami werbalnymi stały się również warianty tego imienia: *Слоба* (1) i *Слобо-да* (1) oraz *да* ‘tak’ (2). Dodatkowo z pojęciem СЛОВОДА skojarzone zostało nazwisko popularnej aktorki *Мићаловић* (1), która ma na imię *Слобода*.

Drugi krąg nazw własnych metonimicznie kojarzonych z konceptem СЛОВОДА stanowią nazwy miast takich jak Čačak – *Чачак* (2) i Užice – *Ужице* (1). Čačak to przemysłowe miasto w środkowo-zachodniej Serbii nad zachodnią Morawą, które odegrało istotną rolę w protestach przeciw Miloševićowi w 2000 r. Jednak koncept СЛОВОДА w najbardziej bezpośredni – formalny – sposób łączy się z nazwą fabryki wojskowej *Слобода*, znajdującej się w tym mieście.

Užice, wcześniej noszące nazwę Titovo Užice, również odegrały ważną rolę w walce o wolność. To tutaj jesienią 1941 r. została proklamowana Uzička Republika – wolne państwo partyzanckie, które istniało zaledwie sześćdziesiąt siedem dni, zanim po bohaterskiej obronie miasto poddało się Niemcom. Przez ten krótki okres Užice stały się kwaterą główną wojsk i centrum strategicznym, w którym Tito planował działania partyzantki (Mitchell 2008: 267). Jednak, tak jak w przypadku poprzedniego miasta, asocjacyjne połączenie nazwy miasta z konceptem СЛОВОДА może być motywowane formalnym skojarzeniem tej nazwy z klubem piłkarskim ФК Слобода Ужице, zawierającym w nazwie wyraz *слобода* ‘wolność’.

Podsumowanie

Analizowany materiał potwierdza fundamentalną rolę poznawczą asocjacji, wraz z jej podtypami – kontrastywnym, metaforycznym i metonimicznym – w kształtowaniu językowego obrazu świata. Asocjacje są ściśle związane z określonym kręgiem kulturowym – tworzą siatkę pojęć, która jest zrozumiała tylko wewnątrz danego kodu kulturowo-językowego. Wyszczególnione klasy asocjacji odzwierciedlają także podziały społeczne, polityczne i rozbieżności w percepcji faktów historycznych, odmienność stosunku do symboli narodowych czy wartości etycznych. Na przykład wyodrębniona asocjacja „СЛОВОДА jako wolność osobista” jest typowa dla demokratycznej, liberalnej i proeuropejskiej części społeczeństwa serbskiego,

podczas gdy asocjacja „СЛОБОДА jako walka” charakteryzuje obóz narodowy. Zderzenie tych dwu różnych punktów widzenia jest bardzo istotne dla semantycznego opisu konceptu СЛОБОДА w języku serbskim.

Wspomniany podział polityczny znajduje wyraźne odzwierciedlenie w języku, a w szczególności w digrafii języka serbskiego. Podczas gdy sympatycy ruchów narodowych preferują cyrylicę, to osoby o liberalnych poglądach, wychowane w duchu internacjonalizmu, z reguły posługują się alternatywnym kodem graficznym – alfabetem łacińskim. Przez większość swej historii język serbski cechowała również dyglosja, gdyż obok serbskiego języka ludowego istniał mający większy prestiż słowiano-serbski język oficjalny. Dopiero reforma Vuka Karadžicia w drugiej połowie XIX wieku wyniosła język ludowy do rangi standardu ogólnonarodowego (Grygiel 2009).

Pod względem formalnym analizowane asocjacje werbalne, podobnie jak inne jednostki leksykalne, charakteryzują się dużą wieloznacznością i jednocześnie wielofunkcyjnością. Każda z werbalnych asocjacji konceptu СЛОБОДА generuje polisemiczny łańcuch znaczeń, na którego powstanie składają się niejednokrotnie zarówno procesy metaforyczne, metonimiczne, jak i kontrastowanie. W takim kontekście asocjacje werbalne jawią się jako wielopoziomowe i wzajemnie dopełniające się elementy tworzące językowe odbicie, a zarazem kognitywne uporządkowanie otaczającej nas rzeczywistości.

Literatura

- ARSJ, 2005, *Асоцијативни речник српскога језика* [Słownik skojarzeń języka serbskiego], Предраг Пипер, Рајна Драгићевић, Марија Стефановић, Београд: Београдска књига.
- PCJ, 2007, *Речник српскога језика Матице српске*, Мирослав Николић (ред.), Нови Сад: Матица српска.
- Торовић Љубица, 2006, *Водич кроз Београд*, Београд: Креативни центар.
- Bartmiński Jerzy, 2010a, *Jak rekonstruować językowo-kulturowy obraz Europy?*, „Etnolingistyka” 22, s. 121–128.
- Bartmiński Jerzy, 2010b, *Językowe wyznaczniki tożsamości w świetle badań ankietowych*, recenzja książki Vladislavy Ždanovej (2006), „Etnolingistyka” 22, s. 222–225.
- Fauconnier Gilles, Turner Mark, 2002, *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*, New York: Basic Books.
- Greszczuk Barbara, 1993, *Składniowe wykładniki negacji i ich funkcje w historii języka polskiego*, Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie.
- Grygiel Marcin, 2009, *Роль русскогo јазыка в формировании стандарта сербскогo јазыка*, [w:] Zofia Czapiga, Artur Czapiga (ред.), *Коммуникативные аспекты грамматики и текста*, Rzeszów: Wydawnictwo UR, s. 36–43.
- Grygiel Marcin, 2010, *Kwantyfikacyjne i egzystencjalne wykładniki afirmacji na przykładzie języka serbskiego*, „Slavia Meridionalis” 10, Warszawa: Instytut Slawistyki PAN, s. 82–99.

- Grygiel Marcin, 2011, *Constructional realizations of affirmation in Slavic*, [in:] Grygiel Marcin, Laura A. Janda (eds.), *Slavic Linguistics in a Cognitive Framework*, Frankfurt–New York: Peter Lang, p. 175–198.
- Grygiel Marcin, Kleparski Grzegorz A., 2007, *Main Trends in Historical Semantics*, Rzeszów: Wydawnictwo UR.
- Horn Laurence R., 1989, *A Natural History of Negation*, Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Lewandowska-Tomaszczyk Barbara, 1996, *Depth of Negation: A Cognitive Semantic Study*, Łódź: Wydawnictwo UŁ.
- Miestamo Matti, 2005, *Standard Negation: The Negation of Declarative Verbal Main Clauses in a Typological Perspective*, Berlin–New York: Mouton de Gruyter.
- Mitchell Laurence, 2008, *Serbia. Przewodnik turystyczny*, Warszawa: Wydawnictwo G+JRBA.
- Nerlich Brigitte, 1992, *Semantic Theories in Europe 1830–1930. From Etymology to Contextuality*, Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Пипер Предраг, 2005, *О вербалним асоцијацијама, њиховом проучавању и лексикографском опису*, [y:] Предраг Пипер, Рајна Драгићевић, Марија Стефановић, *Асоцијативни речник српскога језика*, Београд: Београдска књига, с. 7–22.
- Progovac Ljiljana, 1994, *Negative and Positive Polarity: A Binding Approach*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Tovena M. Lucia, 1998, *The Fine Structure of Polarity Sensitivity*, New York–London: Garland Publishing.
- Ždanova Vladislava, 2006, *Russkaja kul'turno-jazykovaja model' prostranstva i osobennosti individual'noj orientacii v nej*, [w:] V. V. Krasnych, *Russkie i russkost'. Lingvo-kul'turolozičeskie etiudy*, Moskva: Gnosis.

THE ASSOCIATIVE ASPECT OF THE SERBIAN CONCEPT OF SLOBODA (WOLNOŚĆ)

The purpose of this article is to attempt to reconstruct the concept СЛОВОДА (freedom) in the Serbian language. The analysis is based on survey data and their interpretation in relation to a broad context of culture, history and language. The starting point for the analysis are responses gathered in the Associative Dictionary of the Serbian Language. Associations are classified according to formal types, such as contrastive, metaphorical and metonymic associations. In terms of meaning, the responses were divided into the following conceptualizations: СЛОВОДА personal freedom, СЛОВОДА as struggle for independence, СЛОВОДА as a bird, СЛОВОДА as a boundless space, СЛОВОДА as blue and white colors, СЛОВОДА as a white horse, СЛОВОДА as a place where we feel at ease, СЛОВОДА as nature, СЛОВОДА as a bridge, СЛОВОДА as free will, СЛОВОДА as the highest value. Presented associative fields have been documented with examples of idioms, proverbs, dictionary definitions, lyrics, and literary texts.

KEY WORDS: linguistic worldview, associations, freedom